

ich podstawie stwierdza, że pelagianizm nie jest doktryną chrześcijańską, a ten, kto go uznaje, wobec tak mocnych argumentów, naraża się na ośmieszenie. Przy okazji stara się też udzielić możliwie jasnych i wyczerpujących odpowiedzi na szereg pytań, wynikłych na kanwie zagadnienia wzajemnego powiązania łaski Bożej i wolnej woli człowieka (np. czy nawrócenie wynika ze swobodnej decyzji człowieka, czy jest raczej owocem łaski Bożej, lub czy życie wieczne jest nagrodą za ludzkie czyny, czy też tylko darem Bożym, lub jak można wytłumaczyć fakt, że Bóg, który wspiera każdy przejaw dobra, pozwala ludziom czynić źle?), niekiedy jednak na tyle trudnych (np. dlaczego Bóg jednym daje możliwość nawrócenia, a innym pozwala umrzeć w grzechu?), że musiał zamilknąć. W tym jednak, zdaniem naszego Autora, okazała się uczciwość Augustyna jako prawdziwego teologa (s. 176).

Reasumując trzeba wyrazić nadzieję, że postać wielkiego biskupa Hippony, jak też interesująca tematyka, wciąż aktualna, dobre edytorskie wprowadzenia i komentarze, a przy tym piękna słowaczyna, przyciągną i zainteresują czytelnika.

Leander Tadeusz Pietas OSPPE – Vranov nad Topou, Słowacja

GRAMATYKI JĘZYKA GRUZIŃSKIEGO

Jezyk gruziński³¹ (*kartuli ena*) nie należy ani do rodziny języków indoeuropejskich ani do języków semickich ani do języków uralско-ałtajskich, ale do języków południowo-kaukaskich, zwanych kartwelskimi, obejmujących takie języki jak: zański (megreńsko-lazyjski), swański i gruziński. Jezyk gruziński obejmuje znów pięć dialektów: gurycki, imerski, tiulski, centralny, nigiloiicki oraz posiada własny alfabet (38 liter) i tradycje literackie sięgające V wieku po Chrystusie. Najstarsza inskrypcja w tym języku datowana jest na lata 493/494 (Bolnisi). Do XI wieku dotrwał język starogruziński, a potem stopniowo używano języka nowogruzińskiego. Zabytki języka gruzińskiego dotarły do nas w trzech rodzajach pisma – mrglowani, nushuri, mchedruli.

Z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa³² w połowie IV wieku powstały zabytki literatury religijnej: tłumaczenia Biblii, apokryfów, teksty liturgiczne, przekłady literatury patrystycznej oraz oryginalne utwory gruzińskie (np.: *Pasja świętej Szuszani* Jakuba z Curtawi – VI wiek, *Męczeństwo dzieci z Kola* – VIII wiek, *Żywot Konstancyi Nahaja* – IX wiek, *Pasja św. Abo* – VIII wiek). Chrześci-

³¹ Por. B. Outtier, *Langue et littérature géorgiennes*, w: M. Albert – R. Beylot – R. Coquin (et alii), *Christianismes Orientaux*, Paris 1993, 265-266; J. Assfalg, *Gruziński język*, w: J. Assfalg – P. Krüger, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, Katowice 1998, 109-110.

³² Por. J. Assfalg, *Gruzińska literatura*, w: Assfalg – Krüger, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, s. 100-101.

jaństwo gruzińskie należy do tradycji orientalnych Kościołów razem z Syryjczykami, Koptami, Ormianami, Etiopczykami, chrześcijańskimi Arabami i stanowi przedmiot badań teologicznych jako część patrologii orientalnej.

Wielką rolę w studiowaniu tekstów odgrywają gramatyki i słowniki danego języka i dlatego pragniemy prześledzić wysiłek intelektualny na tym polu kartwelologii za ostatnie dwieście lat. Zdajemy sobie sprawę z trudności w wykonaniu postawionego zadania, gdyż istnieje poważna trudność w dotarciu do wszystkich wydań i dlatego ograniczymy się do wydań będących w posiadaniu autora, który przed piętnastu laty miał możliwość studiowania języka gruzińskiego w Monachium pod kierunkiem kartwelologów – prof. J. Assfalga i prof. M. van Esbroeck, inne zaś wydania gramatyk wymienimy dla wizji komplementarnej.

Pragnę tu na wstępie wspomnieć wielkiego bibliofila języków orientalnych – ks. mgra Edwarda Kwiatosza, który pierwszy pokazał mi książki gruzińskie i z ust którego usłyszałem po raz pierwszy słowo „kartwelologia” w ramach wizyty w Lubartowie, gdzie w roku 1979 był kapelanem.

Następnie trzeba najpierw zwrócić uwagę na dzieło G.A. Klimowa³³, które jest wprowadzeniem do języków kaukaskich. Klimow w siedmiu rozdziałach omawia stan i perspektywę kaukaskiego językoznawstwa obejmującego ponad 50 języków kaukaskich. Rozdział I zawiera ogólny opis współczesnego stanu badań i historię kaukazjologii. Rozdziały II-IV podają krótką charakterystykę języków abchazko-adygejskich, kartwelskich i grupy dagestańskiej. Rozdział V omawia pytania dotyczące genetycznych relacji wśród języków kaukaskich. W VI rozdziale autor zajmuje się typologią języków a w VII zmianami językowymi w wymiarze geograficznym. Scharakteryzuję teraz krótko ważniejsze gramatyki języka gruzińskiego z ostatnich dwóch stuleci, których znajomość może zachęcić do jego studiowania.

1. M. Brosset, *Eléments de la langue géorgienne, Paris 1837, ss. LVI + 366* [sygn. KUL 34731 II]. M. Brosset działał jako orientalista w 1. poł. XIX wieku, był członkiem Cesarskiej Akademii w Petersburgu oraz należał do rady Stowarzyszenia Azjatyckiego w Paryżu. Z uwagi na wzrastające zainteresowania Kaukazem, dzięki udanej podróży orientalisty M. Klaprotha i jego przedwczesnej śmierci w 1835 r., M. Brosset został poproszony o napisanie gramatyki do języka gruzińskiego, co było wielkim wyróżnieniem, gdyż parę lat wcześniej, ukazała się jego gramatyka pod tytułem: *L'art libéral ou Grammaire géorgienne*, Paris 1834. Omawiane dzieło służyło przez sto lat do nauczania języka

³³ Por. G.A. Klimov, *Einführung in die kaukasische Sprachwissenschaft*, Hamburg 1994, Buske Verlag, ss. 405.. Poprzednie wydanie w Hamburgu ukazało się w 1969 r. pod tytułem: *Die kaukasische Sprachen* i było tłumaczeniem z języka rosyjskiego (Moskwa 1985). Obecne wydanie jest bogatsze o pełniejszą bibliografię, tabelę transkrypcyjną i różne indeksy według autorów, języków oraz form rzeczowników.

gruzińskiego na obszarze języka francuskiego, zanim zastąpiła je gramatyka N. Marr – M. Briere, *La langue géorgienne*, Paris 1931. W pierwszej części wstępu omawianej książki Autor podaje racje uzasadniające napisanie tej gramatyki. W drugiej zaś jego części autor wprowadza w zagadnienia morfologii rzeczownika, przymiotnika i zaimka. Bardzo ważne w tej części jest omówienie w zarysie literatury gruzińskiej i podanie bibliografii dotyczącej rękopisów, dawnych słowników i gramatyk, historii, geografii oraz wymienienie zażytków gruzińskiej literatury.

W części natomiast opisującej ściśle reguły gramatyczne (ss. 1-362) autor dzieli materiał na 14 rozdziałów, w których czasownikowi poświęca aż 140 stron (ss. 59-198). Nas zainteresuje zwłaszcza rozdział XIV (ss. 257-362), obejmujący cztery ćwiczenia, które zawierają teksty z języka potocznego i literackiego z podaną wymową i przekładem.

2. F. Zorell, *Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörterverzeichnis*, Rom 1930, ss. 164 (Fotomechanischer Nachdruck 1978). Jest to gramatyka znanego biblisty i orientalisty pochodzenia niemieckiego, profesora Biblicum w Rzymie F. Zorella; chociaż według tytułu przeznaczona jest do czytania tekstu biblijnego w języku starogruzińskim, to jednak obejmuje ona całość problemów gramatycznych i służy do dziś na niemieckich uniwersytetach (Tübingen, Bonn) do nauczania języka starogruzińskiego. Omawiana gramatyka jest tak klarownie napisana, że odmienny w budowie język gruziński w stosunku do języków indoeuropejskich, jest łatwo przyswajalny. Prawdziwym jej *curiosum* jest fakt, że całe to dzieło zostało napisane ręcznie ozdobną kaligrafią bez pomocy maszyny drukarskiej. Po jej wstępie (ss. 2-8) autor podaje wybór bibliografii (ss. 8-10) zawierający wydane dotąd gramatyki, słowniki i zbiory tekstów. Potem następuje wykład materiału gramatycznego w dwóch częściach: „Formenlehre” (ss. 19-89) oraz „Satzlehre” (ss. 90-132). Jako wybór tekstów biblijnych (ss. 133-146) autor podaje następujące perykopy: Rdz 3, Ps 1 i 109; Mt 5, 1-16; Mk 16; Łk 1, 26-38. Zamieszczony na końcu słowniczek gruzińsko-niemiecki (ss. 147-164) ułatwia lekturę podanych tekstów biblijnych. Na podkreślenie zasługuje przejrzyste omówienie dziewięciu klas czasownika, który zawsze sprawia trudności we właściwym rozumieniu tekstu.

3. N. Marr – M. Briere, *La langue géorgienne*, Paris 1931, ss. XIII + 858 [znajduje się w Bibliotece Instytutu Filologii Orientalnej UJ]. Petersburski orientalista N. Marr opublikował w 1925 r. w Leningradzie gramatykę w języku rosyjskim pod tytułem *Grammatika drevneliteraturnago gruzinskogo jazyka* (ss. XXIV + 26 + 212), która po uzupełnieniu przez M. Briere, profesora Instytutu Katolickiego, została przetłumaczona i wydana w Paryżu. Do dzisiaj stanowi ona najobszerniejszą gramatykę do języka starogruzińskiego w języku

francuskim pod względem opisu gramatycznego, jak również doboru tekstów i obszernego słowniczka gruzińsko-francuskiego.

4. H. Fähnrich, *Kurze Grammatik der georgischen Sprache, Leipzig 1986*, ss. 191. Wydaniem tej gramatyki Heinz Fähnrich, obecnie profesor języków kaukaskich na uniwersytecie w Jenie, rozpoczął wydawanie książek z zakresu leksykologii języka gruzińskiego³⁴. Studiował on kartwelologię najpierw w Jenie pod kierunkiem prof. Gertrud Pätsch, a następnie na uniwersytecie w Tbilisi pod kierunkiem prof. Akaki Szanidze. Omawiana gramatyka oprócz wstępu (ss. 11-14) obejmuje fonetykę (ss. 17-28), morfologię (ss. 29-127) i syntaksę (149-191). Fähnrich zastosował do opisu gramatycznego współczesną terminologię językoznawczą, nie tylko do działu fonologii ale do działu syntaksy (walencja czasowników). Cennymi dla nas informacjami są w niej dane dotyczące autorów gramatyk języka gruzińskiego na przestrzeni wieków, do których należą (ss. 13-14): M. Maggio, 1629; S. Schanschovani, 1737; Katolikos Anton I, 1767, Warlaam, 1803, A. Dirr, *Theoretisch-praktische Grammatik der modernen georgischen Sprache*, Leipzig 1904; B.T. Rudenko, *Grammatika grusinskogo jazyka*, Moskwa – Leningrad 1940; H. Vogt, *Esquisse d'un grammaire du géorgienne*, Oslo 1938; tenże, *Grammaire de la langue géorgienne*, Oslo 1971 (wersja przepracowana). Wśród gruzińskich autorów są: I. Tschubinaschwili, 1817; S. Dodaschwili, 1828; P. Ioseliani, 1840; D. Qipiani, 1882; P. Kwizaridse, 1888; P. Schordania 1889; M. Dshawachischwili, 1906; P. Mirianischwili, 1915; S. Chunadse, 1917; I. Nikolaischwili, 1917; D. Karitschaschwili, 1929; A. Schanidze, 1930.

5. H. Fähnrich, *Grammatik der altgeorgischen Sprache, Hamburg 1994*, ss. 269. Prof. H. Fähnrich poszerzył wyżej omówione dzieło dodając nowy rozdział „Lexik” (ss. 215-260). Znajdują się w nim takie zagadnienia jak: homonimy, synonimy, naukowa terminologia, wyrazy pochodzenia kartwelskiego oraz zapożyczenia z języka sańskiego, dagestańskiego, arabskiego, hebrajskiego, syryjskiego, irańskiego, greckiego, armeńskiego i paralele do sumerskiego. Słownictwo gruzińskie oddano alfabetem łacińskim. Na uwagę zasługuje też krótki zarys literatury gruzińskiej (ss. 5-36).

6. A. Schanidze, *Altgeorgisches Elementarbuch, 1. Teil. Grammatik der altgeorgischen Sprache, übersetzt H. Fähnrich, Tbilisi 1982*, ss. 197. Akaki Szanidze, profesor uniwersytetu w Tbilisi, zasłużył się bardzo dla kartwelolo-

³⁴ Por. S. Sardshweladse – H. Fähnrich, *Altgeorgisch – Deutsches Wörterbuch*, Lexicographia Orientalis 5, Hamburg 1999, ss. 313; S. Sardshweladse – H. Fähnrich przy współpracy I. Melikishwili i S. Sardshweladse, *Altgeorgisch – Deutsches Wörterbuch*, Handbuch der Orientalistik. Sektion 8 – Central Asia, vol 12, Leiden – Boston 2005, ss. 1632.

gii. Oprócz dzieł ściśle językoznawczych opracował też krytyczne wydanie Starego Testamentu w języku starogruzińskim³⁵. Swoje kwalifikacje uwierzytelnił w Monachium, gdzie uzyskał doktorat po I wojnie światowej. W 1930 r. wydał najpierw *Gramatykę języka gruzińskiego*, część 1: *Morfologia* w języku gruzińskim, a w 1976 r. *Gramatykę języka starogruzińskiego*, którą przetłumaczył na język niemiecki H. Fähnrich z inicjatywy prof. J. Assfalga z Monachium. Omawiane dzieło składa się z dwóch części: „Morfologia” (ss. 34-170) i „Syntaksa” (ss. 171-188); zostało przeznaczone, jak widać z przedmowy do wydania niemieckiego, dla studentów języka gruzińskiego (s. 10).

7. K. Tschenkeli, *Einführung in die georgische Sprache, Bd. 1: Theoretischer Teil* (ss. 628), *Bd. 2: Praktischer Teil* (ss. 614), Zürich 1958. Jest to najobszerniejszy podręcznik do współczesnego języka gruzińskiego. Pierwszy tom obejmuje część teoretyczną, rozłożoną na 48 lekcji, a drugi tom część praktyczną. Dla przykładu podajemy schemat lekcji dziewiątej (t. 1, ss. 75-79) poświęconej prewerbiom kierunkowym, występującym przed czasownikiem. Lekcja składa się z pięciu paragrafów: par. 1 omawia funkcje prewerbiów; par. 2-4 omawiają rodzaje prewerbiów kierunkowych; par. 5 podaje zastosowanie praktyczne prewerbiów w ramach koniugacji. Struktura lekcji dziewiątej (ss. 32-36) w części praktycznej wygląda następująco: słownictwo gruzińsko-niemieckie, dziewięć tekstów dostosowanych do części teoretycznej i przekłady w języku niemieckim tekstów gruzińskich. Skonstruowanie tego podręcznika w wyżej podany sposób sprawia, że materiał tak trudnego języka jest łatwo przyswajany przez studentów.

8. H.I. Aronson, *Georgian. A Reading Grammar. Corrected edition, Chicago*³ 1991, ss. 526. Autor jest znanym specjalistą w dziedzinie kartwelologii i wykładowcą na uniwersytecie w Chicago. Materiał gramatyczny rozłożył w swym podręczniku na piętnaście lekcji. Struktura każdej jednostki lekcyjnej jest następująca: rozważanie teoretyczne z przykładami, zdania-teksty do przetłumaczenia, słowniczek i klucz do ćwiczeń. Autor ilustruje zagadnienia gramatyczne podając rzeczowniki i czasowniki razem z transkrypcją. Podręcznik ten używany jest na uczelniach amerykańskich do nauki współczesnego języka gruzińskiego i jest bardzo praktyczny.

9. G. Hewitt, *Georgian: A Learner's Grammar, London – New York* 1996, ss. 483. Prof. George Hewitt jest wykładowcą języka gruzińskiego w szkole orientalnej SOAS (School of Oriental and African Studies) w Londynie. Po-

³⁵ Por. A. Szanidze, *Kartuli ohtavis* (dwie starożytne wersje Ewangelii według trzech rękopisów Szatberd), Tbilisi 1945; *Cignni zvelisa agtkumisani* (Księgi Starego Testamentu), t. 1 – Tbilisi 1947 (Genesis, Exodus), t. 2 – Tbilisi 1948 (Leviticus, Iudicum, Ruth, Job, Isaias); *Psalmunis zveli* (Księga Psalmów), Tbilisi 1960; S.V. Dzidziguri – Akaki Szanidze, Tbilisi 1981, ss. 251.

nadto jest autorem kilku książek dotyczących języka gruzińskiego i abchaskiego³⁶. Na potrzeby studentów przygotował praktyczny podręcznik do współczesnego języka gruzińskiego dedykując go Akaki Szanidze, który położył fundamenty pod gramatykę współczesnego gruzińskiego. Cały materiał autor rozłożył na dwadzieścia jednostek lekcyjnych. Strukturę jednostki lekcyjnej można zaobserwować na przykładzie lekcji 13 (ss. 189-210), która obejmuje trzy dialogi, z których każdy zawiera tekst gruziński oraz słowniczek. Po dialogach następuje objaśnienie problemów gramatycznych i ćwiczenia zawierające zdania z uzupełnieniami oraz propozycja przekładu zdań na angielski i na gruziński. Po jednostkach lekcyjnych autor zamieszcza klucz do ćwiczeń (ss. 379-416), słownik gruzińsko-angielski (ss. 417-471) oraz listę zwrotów angielsko-gruzińskich (ss. 472-481).

10. L. Abuladze – A. Ludden, *Lehrbuch der georgischen Sprache, Hamburg 2006, ss. XII + 398.* Prezentowane dzieło zasłużonego wydawnictwa języków orientalnych Buske Verlag z Hamburga zasługuje na zwrócenie uwagi. Pierwszym z jego autorów jest znany uczony z Tbilisi – twórca *Słownika starogruzińskiego języka*, Tbilisi 1973, (ss. 577). Natomiast drugi jest prawdopodobnie tłumaczem i współpracownikiem prof. Abuladze. Podręcznik rozpoczyna się od wprowadzenia w tajniki pisma gruzińskiego i wymowę. Potem następują 33 jednostki lekcyjne z tym, że jednostki od 1 do 21 posiadają następującą strukturę: tekst w formie dialogowanej, słowniczek z gramatycznymi eksplikacjami, ćwiczenia oraz niemiecki przekład dialogów. Lekcje zaś od 22 do 33 zawierają teksty związane z historią i geografiją Gruzji, objaśnienia zjawisk gramatycznych i wykaz nowych słówek. Na końcu dzieła autorzy umieszczają krótki zarys gramatyki (morfologia, syntaksa, słowotwórstwo i tabele koniugacyjne) oraz słownik gruzińsko-niemiecki wszystkich występujących w podręczniku słówek razem z kluczem do ćwiczeń.

11. N. Nadareischwili – E. Babunaschwili – H. Fähnrich, *Georgisch – russisch – deutsches Gesprächsbuch, Tbilisi 1987, ss. 223.* Książka ta należy do kategorii rozmówek dotyczących trzech języków: gruzińskiego, rosyjskiego i niemieckiego. Stanowi ona owoc współpracy między uniwersytetami z Jenu i z Tbilisi będąc równocześnie rozwinięciem rozmówek autorstwa N. Nadareischwili, *Unterhalten wir uns deutsch*, Tbilisi 1972. Prezentowane rozmówki są bardzo praktyczne i obejmują wiele zagadnień z życia codziennego.

Przedstawiając powyższy wkład uczonych kartwelologów, starających się przybliżyć kulturze światowej jeden z bogatszych języków świata (R. Mecke-

³⁶ Por. G. Hewitt, *Georgian: A Structural Reference Grammar*, London 1995, ss. 714; tenże, *Introduction to the Study of the Languages of the Caucasus*, London 2004, ss. 366; tenże, *Abkhazian Folklore* (with grammatical introduction, translation, notes and vocabulary), London 2005, ss.326.

lein) mający za sobą prawie 1500 lat historii pisanej, uświadamiamy sobie, że mamy wiele pomocy do studiowania zabytków literackich chrześcijaństwa gruzińskiego. Niechaj ten przyczynek zainspiruje kogoś chętnego do napisania gramatyki języka gruzińskiego również w języku polskim.

Jerzy Woźniak CM – Bydgoszcz, UAM

***Christian Spirituality, vol. 1: Origins to the twelfth century*, ed. B. McGinn – J. Meyendorff in collaboration with J. Leclercq, *World Spirituality 16*, New York 1985, ed. 2 – 2000, The Crossroad Publishing Company, ss. 502.**

Recenzowana książka stanowi część serii zatytułowanej „Świat duchowości”. Autorzy i wydawcy tej serii starali się wyjść naprzeciw widocznemu pod koniec XX wieku trendowi zainteresowania duchowością i zauważalnemu zbliżeniu między Wschodem a Zachodem. Celem serii jest pomoc we wzajemnym zbliżeniu duchowości wywodzących się z różnych kultur. Zbliżenie to może dokonać się poprzez przekaz wiedzy o duchowości, którą należałoby uznać za najstarszą dyscyplinę historii.

W omawianym tomie dokonano prezentacji duchowości chrześcijańskiej – od początków do XII wieku. Autorzy podejmują temat duchowości nie tylko w wymiarze ascetycznym i mistycznym, ale także wspólnotowym i socjologicznym. Uważają, że jest to zakres szerszy niż przedmiot dyscypliny nazywanej dzisiaj teologią duchowości, chociaż podkreślają równocześnie nierozzerwalny związek duchowości chrześcijańskiej z teologią. Przyjmują założenie, że prezentacja winna mieć charakter ekumeniczny, co zaowocowało doborem autorów reprezentujących środowisko zarówno katolickie, jak i prawosławne i protestanckie.

Książka podzielona została na dwie części. Pierwsza część, zatytułowana: „Periods and Movements” stanowi chronologiczne ujęcie dziejów duchowości chrześcijańskiej od ok. 100 do 1200 roku. Przyjęcie jako górnej granicy starożytności wieku XII wychodzi niewątpliwie naprzeciw ujęciu protestanckiemu, które granicę tę przesuwają na okres późniejszy (1054 rok), niż to ma miejsce w ujęciu katolickim. Zdaniem autorów, uzasadnieniem takiego przyjęcia górnej granicy jest nie tylko ekumeniczny punkt widzenia, ale także fakt, że dzieła zachodnich mistrzów duchowości w XII wieku w większym stopniu zwrócone są ku chrześcijaństwu okresu patrystycznego, zarówno łacińskiego jak i greckiego, niż ku późniejszemu średniowieczu. Z tej przyczyny św. Bernard z Clairvaux bywa nazywany zarówno przez katolików jak i przez protestantów ostatnim z Ojców.

Część druga nosi tytuł: „Themes and Values” i stanowi zbiór artykułów tematycznych. Ich dobór był podyktowany możliwie najpełniejszym naświetle-